

ECONOMIA AGRICOLĂ LA COLUMELLA

DE

H. MIHĂESCU

Lucius Iunius Moderatus Columella, născut la Gades în Spania, a fost contemporanul lui Seneca (5—65 e.n.), a cunoscut Baetica, Cilicia și Siria, dar a trăit în Italia și a descris relații italiene și și-a terminat lucrarea despre agricultură (*De re rustica*), în 12 cărți, după anul 65 al erei noastre, adică într-o vreme când orînduirea sclavagistă romană atinsese apogeul dezvoltării sale istorice și manifesta acum noi contradicții, care erau începutul declinului și apoi al descompunerii ei treptate și iremediabile. De aceea studiul atent al contribuției lui Columella prezintă pentru noi un interes deosebit, prin faptul că ne dezvăluie în mod concret posibilitățile formațiunii sclavagiste pe treapta ei cea mai înaltă, adică ne înfățișează caracterul proprietății funciare, gradul dezvoltării tehnice și al mijloacelor de transport, disponibilitățile forței de muncă și relațiile dintre oameni în procesul de producție, și ne face să înțelegem mai bine cît era în stare să realizeze societatea omenească în condițiile acestor relații, cu alte cuvinte, care erau limitele extreme ale modului de producție sclavagist.

Columella a învățat mult din cărțile de agronomie, grecești sau latinești, pe care le-a menționat cu laude în unele pasaje ale expunerii sale : mai ales Cato, Varro, Vergiliu, C. Iulius Hyginus și contemporanul său A. Cornelius Celsus, însă cunoștințele cele mai prețioase și mai temeinice și le-a dobîndit din practica agricolă nemijlocită, fie în colaborare cu unchiul său M. Columella, în viile din mlaștinile provinciei Baetica din Spania (*palustres vineas habebat* : VII, 2 și XII, 12), fie pe ogoarele sale proprii de întindere mijlocie din Lațiu și Etruria (III, 3, 14 și 1, 12). Față de înaintașul său Varro, el se deosebește tocmai printr-o mai mare bogăție de fapte și de pricepere ; cu toate că pare mai puțin livresc, stăpînește tehnica agricolă într-o măsură incomparabil mai mare, deoarece cunoaște mai bine viața, adică practica, și această împrejurare fericită face din el un izvor de prima mîină pentru cunoașterea relațiilor agrare din Italia vremii sale.

Columella recunoștea în mod deschis că agricultura din Italia începuse să decadă și propunea să se folosească într-o măsură mare cunoștințele agrotehnice ale vremii sale și cultura intensivă, spre deosebire de contemporanul său A. Cornelius Celsus, care considera că acest început de criză putea fi înlăturat prin reducerea cheltuielilor de producție și aplicarea sistemului culturii extensive¹. Decăderea agriculturii avea ca punct de plecare contradicțiile incipiente ale modului de producție sclavagist din acel timp, după cum vom încerca să arătăm mai jos, iar acestea fuseseră agravate într-o măsură însemnată de concurența provinciilor occidentale ale imperiului roman².

Unitatea economică sclavagistă dezvoltată presupunea concentrarea avuției sociale în anumite mâini, iar această concentrare avea loc de obicei pe căile următoare, menționate de Columella (I, prefață): 1) prin război victorios; 2) prin comerț pe mare; 3) prin uzură sau camătă; 4) prin cîștiguri de pe urma clientelei sau a denunțurilor judiciare; 5) prin venituri realizate în slujbele publice (*cursus honorum*). În epoca de ascensiune a sclavagismului, aceste cîștiguri se îndreptau în mod normal spre economie sclavagistă, adică erau folosite de obicei spre a cumpăra pămînturi și sclavi, așa încît micile capitaluri acumulate din surse comerciale sau cămătărești se vărsau în apele mai vaste ale agriculturii, care constituia temelia formațiunii economice din acel timp³. Strînse la un loc cu oarecare greutate, mijloacele bănești urmau să fie valorificate și sporite prin munca omului, adică intrau în procesul de producție din agricultură, unde o parte erau cheltuite pentru cumpărarea pămîntului și a sclavilor, iar alta se irosea treptat în lucrările curente. Acest proces nu putea fi reluat decît după un an, iar la vița de vie și la arborii fructiferi, chiar după mai mulți ani, încît nivelul producției creștea încet și reproducerea se făcea cu greutate, așa că mersul înainte al gospodăriei sclavagiste cerea multă grijă și bunăvoință, fiind necesare următoarele condiții, recomandate de Columella (I, 1): 1) muncă stăruitoare (*assiduus labor*); 2) experiența îngrijitorului de moșie (*experientia vilici*); 3) mijloace bănești și voința de a cheltui (*facultates ac voluntas impendendi*); 4) prezența stăpînului (*praesentia domini*). Mai ales prezența stăpînului era socotită indispensabilă în bunul mers al gospodăriei, atît pentru aplicarea cunoștințelor agrotehnice cît și la supravegherea lucrărilor, iar Columella vedea în absenteism pricina cea mai de seamă a decăderii agriculturii din timpul său (I, prefață; I. 1; XII, prefață). La aceasta se mai adăugau nepriceperea și rutina, deoarece mulți proprietari se limitau la tradițiile vechi și la empirism îngust, care împiedicau orice progres; sau își cheltuiau averea în desfrîu și lux și sustrăgeau o bună parte a veniturilor create în agricultură, încît procesul de producție se desfășura în condiții cu totul neprielnice.

¹ M. E. Sergheenko, *Из истории сельского хозяйства в древней Италии*, în VDI, 1953, nr. 3, p. 65–67.

² N. A. Mașkin, *История древнего Рима*, Moscova, 1950, p. 464: „Concurența provinciilor occidentale a fost una din cauzele decăderii incipiente a economiei italiene”.

³ K. Marx, *Capitalul*, vol. III, Buc., 1953, p. 325: „În lumea antică, acțiunea comerțului și dezvoltarea capitalului comercial duceau întotdeauna la economia sclavagistă”.

De la Varro la Columella, adică timp de aproape un secol, proprietatea funciară mare sporise fără încetare, în detrimentul proprietății mici și mijlocii. Această tendință era simțită cu vigoare de contemporani și se oglindea pretutindeni în literatură, care folosea în mod curent motivul țaranului sărac, alungat de pe peticul lui de pământ, sau lăcomia fără margini a bogatului. În sălile de declamație ale tineretului care se pregătea pentru cariera politică, se putea auzi invectiva țaranului sărac împotriva latifundiilor: „Voi stăpîniți ogoarele, pămînturile publice și umpleți orașele cu casele voastre; cuprindeți între construcțiile voastre ape și păduri. Nimic n-a ajuns de invidiat pentru ochii tăi decît dărîmăturile micii mele gospodării”¹. Chiar și unii reprezentanți ai clasei posedante își dădeau seama de acest fenomen nesănătos și protestau cu tărie în scrierile lor, cum era de pildă Seneca: „Pînă cînd veți tot lărgi hotarele proprietăților voastre? Ogorul, pe care o dată a încăput un popor întreg, a ajuns acum prea strîmt pentru un singur stăpîn. Pînă unde vă veți tot împinge arăturile, deoarece nu sînteți mulțumiți nici cu lărgimea provinciilor spre a pune capăt moșiilor voastre? Fluvii frumoase curg acum prin proprietate privată și rîuri mărețe, hotare ale unor neamuri mari, sînt acum în stăpînirea voastră, de la izvor pînă la gură. Dar și asta vi se pare prea puțin și încingeți mările cu latifundiile, iar supraveghetorul trimis de voi dă porunci dincolo de Adriatică, de marea Ionică sau Egee, pe cînd în orașe numărați printre lucrurile voastre de rînd cartiere întregi de locuințe. Ori cît de mult stăpîniți, doriți ca moșia voastră să fie mai întinsă decît era odinioară un imperiu”².

Poetul Persius denunța pe acești proprietari mari pentru rapacitatea și originea lor dubioasă, afirmînd că un oarecare Vettidius din Cures stăpînea „moșii mai întinse decît putea străbate un șoim în zbor”³. Latifundiile lui Trimalchio se întindeau de la Terracina pînă la Tarent și în Sicilia, iar averea sa atingea treizeci de milioane de sesterti, într-o vreme cînd îmbrăcămîntea unui sclav trezorier costa zece sesterti⁴. Columella arăta puțin entuziasm pentru proprietatea mare și avea în vedere numai gospodăria cu sclavi ca organism economic, care nu era același lucru cu latifundiul, și el opera cu întinderi medii de 200 *iugera*, adică 50 de ha (II, 12), subliniind că moșiile prea mari își ruinează stăpînii (*si fundus praevaleat, allidi dominum*: I, 3), ceea ce înseamnă că gospodăria mare era rentabilă numai în anumite limite, relativ modeste, în raport cu mijloacele de producție și cu posibilitățile de desfacere a produselor. Prin urmare gospodăria sclavagistă rațională, bazată pe cultura intensivă și pe schimbul de produse, așa cum o concepea Columella, se impunea cu greutate și era legată de anumite condiții, ca fertilitatea solului, irigații, apropierea de oraș sau de o apă navigabilă, supravegherea stăpînului, existența unor disponibilități financiare și prezența consumatorului (I, 2), iar aceste condiții nu puteau fi îndeplinite pretutindeni. Dincolo de limitele trasate

¹ Seneca Retorul, *Controverse*, V, 5.

² Seneca, *Scrisori către Luciliu*, 89, 20.

³ Persius VI, 14—15: *adeo omnes dilescent orti peioribus*; IV, 26: *dives arat Curibus quantum non miluus errat*.

⁴ Petronius, 48 și 71.

de ele stăpînea cultura extensivă, cu pășuni și păduri sau ogoare ocupate de țărani datornici și sclavi în lanțuri (*occupatos nexu civium et ergastulis tenent* : I, 13), care lucrau cu mijloace primitive și creau numai o cantitate relativ mică de plus produse, așa că în acele părți nu era cu puțință o civilizație înfloritoare.

Columella concepea gospodăria sclavagistă ca un complex în care trebuiau să intre toate culturile posibile sub cerul Italiei, adică ogoare de cereale (*arva, segetes*), grădini cu pomi roditori (*horti, arbores*), livezi cu măslini (*oliveta*), vii (*vineta*), finețe (*prata*), pășuni (*pascua*), sălcii și trestii pentru legatul viei (*salicta et arundineta*), pădure de tăiat (*silva caedua*), piscine și stupine (I, 2). Această unitate economică trebuia să aibă sclavi (*familia, pueri*), vite (*armenta*), unelte (*instrumenta*), hambare pentru cereale (*horrea*), cămări de păstrat produsele (*apothecae*), pivnițe pentru ulei și vin (*cellae oleariae et vinariae*), prese de stors (*torcularia*), încăperi pentru păstrarea finului (*foenilia*) sau a paielor (*palearia*) etc. Ea purta în mod curent numele de *villa* și cuprindea de obicei trei părți : locuința stăpînului (*pars urbana*), locuința sclavilor (*pars rustica*) și partea destinată roadelor (*pars fructuaria* : I, 6).

Agrotehnica avansată propusă de Columella considera pe bună dreptate aratul ca o operație esențială, care trebuia executată cu multă grijă de trei sau patru ori pe an : prima arătură se numea *proscindere*, a doua *iterare*, a treia *tertiare* și a patra *lirare* (II, 4 ; XI, 2). Plugul brăzda pămîntul (*sulcare*) în lung și în curmeziș, fără să lase „scaune” (*scamna*, II, 2), iar sămînța se alegea bine, se dezinfecă (II, 9) și apoi se împrăștia în mod egal, în medie cite 140—175 l de grîu și 200 l de orz la hectar (II, 9 ; XI, 2). Urma șfărimarea bolovanilor (*pulverationem facere*) și grăpatul (*occatio, inoccare* : XI, 2) pentru a acoperi bine sămînța, apoi plivitul buruienilor (*sarritio* : I, 11). Roadele erau aduse pe o arie pavată cu pietriș tare (*area... optima est silice constrata* : I, 6) unde spicele erau zdrobite cu îmblăciul (*baculis*) sau strivite cu copitele animalelor, cu unealta de treierat numită *tribulum* sau cu altă unealtă zisă *traha ori trahea* (II, 20). O recoltă record putea fi de patrusprezece la unu față de cantitatea de sămînță aruncată în pămînt, adică de aproximativ 2 000.—2 500 l grîu la hectar (III, 3).

Cultura specială și intensivă a viței de vie avea nevoie de sclavi calificați, de pămînt potrivit, care trebuia arat adînc și săpat de mai multe ori pe an (II, 2), de culturi complementare ca sălcii, trestie sau castani (IV, 30) și de cheltuială continuă, însă dădea un venit mai mare decît cultura cerealelor. Columella făcea un calcul sumar spre a-i convinge pe contemporani de rentabilitatea viticulturii : o întindere de pămînt de 7 *iugera* (aproximativ 1,75 ha) se vindea cu 7 000 de sesterți, un sclav calificat necesar pentru a o lucra costa 8 000 de sesterți, plantatul și cheltuielile din primii doi ani atingeau 14 000 de sesterți, deci în total 29 000 de sesterți. Uzura acestei sume, adică procentul de 6% timp de doi ani, cît via nu producea, totaliza 3 480 de sesterți, adică total general 32 480 de sesterți. Cele 7 *iugera* produceau cel puțin 7 *cullei*, adică 3 640 l de vin pe an, iar un *culleus* se vindea cu 300 de sesterți, deci 7 *cullei* valorau 2 100 de sesterți. Prin urmare, suma totală de 32 480 sesterți investită în 7 *iugera*

de vie și în sclav se amortiza în 15 ani, și chiar mai repede, deoarece producția anuală la *iugerum* putea fi de 5 ori mai mare. Astfel Columella arăta că o întindere de 7 *iugera* de pe moșiile sale producea, nu 7 *cullei*, ci 35 de *cullei* de vin pe an, deci stăpînul pomenit mai sus își putea scoate cheltuiala în trei ani de recoltă normală (III, 3). Insistența autorului asupra rentabilității viticulturii, care dădea roade bogate (*uberrimum esse reditum vinearum* : III, 3) și cîștig mare (*cum magno faenore* : IV, 3), apoi tendința vădită de a transforma repede produsele în marfă și de a începe procesul de la capăt în vederea reproducerii pe o scară mai înaltă, precum și grija de a folosi mereu ca echivalent al valorilor moneda curentă și de a raționaliza la maxim procesul de producție, ne arată că gospodăria sclavagistă romană depășise stadiul economiei naturale sau al economiei casnice închise și se dezvoltase mai departe, în forme proprii caracteristice numai ei și în anumite limite impuse de procesul istoric, iar lucrul acesta fusese cu puțință nu atît prin mijlocirea războaielor victorioase, cît mai ales prin munca sclavilor, stăruința culturilor intensive, ușurința transporturilor pe apă și concentrarea populației în orașe. Acești factori au înlesnit progresul gospodăriei sclavagiste dezvoltate, dar i-au impus și anumite margini : șubrezenia ei apare atît de lămurit din paginile lui Columella, încît putem conchide cu hotărîre că orînduirea bazată pe munca sclavilor, și îndeosebi agricultura din Italia, erau în decădere la mijlocul secolului întîii al erei noastre.

Pe scara rentabilității, după vița de vie urma cultura pomilor roditori, și mai ales a măslinului, care erau cultivați pe scară largă (*cultus hortorum... nunc vel celeberrimus* : X, prefață) și dădea uneori venituri mari, în special în apropierea orașelor (*ista iam non minima vectigalia multis esse coeperunt* : I, prefață). Fructele se păstrau și se transportau greu, de aceea erau consumate în gospodărie, fie în stare naturală (XI, 3), fie uscate la soare (XII, 14) sau conservate în miere (XII, 10). Arborii fructiferi erau altoiți (*De arboribus*, 26—27), creșteau în condiții optime, deoarece climatul mediteranean le pria, și cuprindeau numeroase specii și varietăți, ca măslin (*olea*), smochin (*ficus*), măr (*malus*), rodie (*malus Punica*), gutui (*malus Cydonea*), cais (*malus Armeniaca*), sorb (*sorbus*), păr (*pirus*), nuc (*nux*), migdal (*nux Graeca*), prun (*prunus*), cireș (*cerasus*) etc. Măslinile se storceau de obicei în luna decembrie, iar uleiul obținut se vindea în cea mai mare parte și constituia unul din veniturile principale ale gospodăriei (XII, 52). În schimb legumele (II, 7 ; XI, 3), furașele (II, 10) și pădurea de tăiat (*silva caedua* ; XI, 2) erau folosite în primul rînd pentru nevoile proprii.

Creșterea animalelor forma o parte integrantă a gospodăriei agricole, atît pentru procurarea mijloacelor de tracțiune, cît și pentru obținerea hranei, îmbrăcămîntei, încălțămîntei sau a îngrășămintelor. De aceea Columella nu putea trece cu vederea această îndeletnicire, pe care o considera una dintre cele mai aducătoare de cîștig (*quaestuosissima*, VI, prefață), mai ales că vitele se puteau transporta ușor spre piața de desfăcere. De asemenea și păsările de curte completau în chip necesar gospodăria, însă unii proprietari cheltuiiau prea mult cu întreținerea păsărilor de lux, ca papagali (*Gangeticae aves*), turturele (*turtures*), păuni (*pavones*), sturzi

(*turdi*), și Columella se indigna pe drept cuvînt că o pereche de porumbei se vindea uneori cu 4 000 de sesterți, adică cu o sumă care acoperea prețul unui sclav necalificat (VIII, 8). Vînatul, parcurile de animale sălbatice, ca : cerbi (*cervi*), căprioare (*capreoli damaeque*), mistreți (*apri*), iepuri (*lepusculi*) etc. serveau ca distracție pentru stăpîni, dar și pentru cîștig prin vînzare (*serviunt... quaestui ac redditibus* : IX, I), iar piscinele și stupinele ușurau progresul gospodăriei, dacă exista destulă pricepere și grijă pentru ele.

Gospodăria dezvoltată descrisă de Columella avea ca suport esențial munca servilă internă și folosea forța de muncă din afară numai în cazuri excepționale, și de altfel fără tragere de inimă. Constatarea aceasta se desprinde cu destulă evidență mai întîi din descrierea însăși a organizării economice, apoi din diferitele calcule teoretice, prelucrate cu grijă și puse la îndemîna stăpînului pentru o mai justă apreciere a capacității de muncă a sclavilor, spre a le putea reduce la maxim timpul de odihnă, în așa fel că ei aveau numai 45 sărbători pe an (II, 12), în care totuși trebuiau să execute munci mai ușoare ca plivitul buruienilor, curățirea șanțurilor, cositul otavei pe finete, clăditul gunoiului, căratul lemnelor și recoltelor, aruncarea finului în adăposturi acoperite, punerea la uscat a fructelor pentru iarnă, pisatul boabelor sau pregătirea torțelor de luminat (II, 21). În interiorul casei sclava principală (*villica*) avea în păstrare cheile, asista la cîntărit, la muls, la adăpatul vitelor, la tunsul oilor, inspecta bucătăria, avea în seamă buna păstrare a uneltelor, se îngrijea de bolnavi și supraveghea munca sclavelor rămase acasă (XII, 1—3). Acestea țeseau și confecționau îmbrăcămintea simplă a sclavilor, alcătuită din piei, pături de învelit, sumane și glugi (*pellibus manicatis centonibus confectis vel sagis cucullis* : I, 8).

Pe cîmp slavii lucrau pe echipe de cîte zece inși, sub supravegherea sclavului principal numit *villicus*. Acesta mîncea împreună cu ei aceeași mîncare, se putea căsători și răspundea pentru toate în fața stăpînului sau procuratorului său (I, 6). De priceperea, energia și cinstea acestui sclav depindea în mare măsură progresul și bună starea gospodăriei, deoarece slavii arătau puțin interes pentru muncă, iar stăpînul era absent și nu contribuia în mod efectiv la desfășurarea procesului de producție. Partea cea mai anevoioasă și mai neplăcută era tocmai supravegherea lucrărilor, iar Columella stăruie mereu cu tot felul de sfaturi în această privință. Slavii mai îndărătnici erau legați în lanțuri și ținuți noaptea în *ergastulum* (XI, 1) sau primeau hrană mai puțină și lucrau în timpul zilei la săpatul viei (*vineta plurimum per alligatos excoluntur* : I, 9). Oricum mijlocul acesta extrem nu dădea rezultate bune și nu era rentabil, iar practica sclavagistă încerca să aplice altul mai blînd, anume antrena pe sclavi prin laude și îndemnuri la muncă în grupuri sub supravegherea unor șefi (*monitores*). Sclavul trebuia să fie mereu ocupat și niciodată singur sau în tovarășie cu puțini, deoarece „se strica”, adică avea răgaz să se gîndească la libertate (XI, 1). Columella rezuma în chipul acesta neajunsurile muncii servile : slavii erau leneși și lacomi ; ei maltratau animalele sau le închiriau străinilor (*boves elocant*) ; nu le hrăneau de ajuns și nu arau pămîntul cum trebuia ; socoteau mai multă sămînță decît era nevoie și nu se îngrijeau de creșterea holdelor ; iroseau roadele pe cîmp și pe arie

sau le înstrăinau ; nu păzeau bine avutul (I, 7) și erau cu gândul mai mult la jafuri decât la muncă (*rapinis magis quam culturis student* : I, 1).

Nemulțumirile în legătură cu productivitatea scăzută a muncii servile și cu cheltuielile de întreținere prea ridicate erau din ce în ce mai numeroase și se oglindeau cu vigoare în literatură. Astfel, filozoful Seneca arăta neplăcerile întîmpinate de stăpîni, deoarece sclavii costau mult, aveau nevoie de îmbrăcăminte cumpărată, erau foarte lacomi, furau și trebuiau supravegheați de aproape ¹. Plinius cel Bătrîn vedea în mulțimea sclavilor și concentrarea proprietății funciare cea mai mare nenorocire a timpului său și principala cauză a decăderii agriculturii italiice. El conchidea în felul acesta : „Latifundiile au pierdut Italia... cultivarea ogoarelor cu sclavi încătușați este răul cel mai mare din cîte există, ca orice lucru ce se face de către niște oameni lipsiți de speranță” ². Fabulistul Fedru arăta că în *villa* stăpînului totul mergea prost în lipsa acestuia : un cerb urmărit de vînători găsea refugiu în staulul vitelor și nimeni nu-l vedea, nici păzitorul (*bubulcus*), nici ceilalți sclavi, nici *villicus* însuși. Numai ochiul stăpînului l-a putut descoperi, adică numai acesta avea interes pentru bunul mers al gospodăriei ³. Columella mărturisea cu amărăciune că sclavul din agricultură se comporta ca un călău ⁴.

Am arătat mai sus că gospodăria sclavagistă dezvoltată din Italia s-a impus cu greutate și s-a menținut tot timpul în limite relativ modeste, apoi a început să se clatine și la mijlocul secolului întîi din era noastră se afla într-o criză latentă, din care nu s-a putut reface niciodată. Cred că, șubrezenia ei a constat nu atît în concentrarea relativ insuficientă a bogăției sociale în forma monedei curente, cît mai ales în nivelul relativ scăzut al mijloacelor de producție și în încetineala progresului tehnic, care au avut ca rezultat menținerea unui nivel de trai scăzut pentru marea majoritate a populației. Această împrejurare nefericită a frînat circulația valorilor, adică asimilarea lor de către porțiunea cea mai importantă și mai vastă a societății de pe atunci, din cauză că aceasta nu avea putere de cumpărare, apoi circuitul defectuos s-a răsfrînt asupra punctului de plecare, care era unitatea de producție sclavagistă, și a paralizat-o în mișcările ei de creștere și de asimilare. Lipsa unor piețe de desfacere trainice și nesiguranta transporturilor împiedicau progresul tehnic în producție, iar toate acestea împreună făceau cu neputință ridicarea nivelului de trai în folosul producătorilor direcți. Consecința cea mai vizibilă și mai directă a fost mai întîi o incontestabilă lipsă de interes pentru muncă și în al doilea rînd prea puțin entuziasm pentru dezvoltarea gospodăriei, încît pe de o parte sclavii flămînzeau și dușmăneau producția, iar pe de altă parte valorile realizate prin muncă intrau în procesul de reproducție într-o

¹ Seneca, *Despre liniștea sufletească*, 8, 8 : „*Emenda vestis et custodiendae rapacissimae manus*”.

² Plinius, *Istoria naturală*, XVIII, 6 (7), 35—36 : „*Latifundia perdidere Italiam... Coli rura ab ergastulis pessimum est, ut quidquid agitur a desperantibus*”.

³ Fedru, *Fabule*, II, 8 : „*Haec significat fabula dominum videre plurimum in rebus suis*”.

⁴ *De re rustica*, I pref. : „*Rem rusticam pessimo cuique servorum, velut carnifici noxae dedimus*”.

măsură cu totul necorespunzătoare, iar cea mai însemnată se ironsa în manifestări spectaculoase de paradă și lux în sînul clasei stăpînitore.

Criza gospodăriei mari din timpul lui Columella se manifesta îndeosebi prin atitudinea pasivă față de muncă, iar faptul acesta avea ca urmare scăderea treptată a numărului sclavilor. Fenomenul nu era numai de natură externă, adică nu putea fi determinat doar de lipsa războaielor victorioase, izvoare de sclavi ieftini, cum ar părea firesc la prima vedere și cum susțin de obicei în chip unilateral unii istorici, ci pornea dintr-un complex de cauze economice interne, care împiedicau capitalul comercial și cămătăresc să se verse în apele economiei sclavagiste, așa cum se întîmplase în faza ei de ascensiune. Sclavul nu mai era rentabil, adică încetase să fie o marfă căutată, iar mijloacele bănești se îndreptau din ce în ce mai puțin spre piețele de sclavi din cuprinsul imperiului sau din afara lui. În practica economică, gospodăria mare se adapta prin alte metode, mai lesnicioase, adică închiria forța de muncă externă și parcela o parte din suprafața cultivată spre a o arenda țăranilor din apropiere. Lucrătorul angajat cu ziua sau cu luna se numea *mercenarius* (I pref.) sau *exterus* (I, 8), iar țăranul arendaș *colonus* (I, 7; VIII, 5) sau *rusticus* (III, 3; VII, 8). Acesta avea uneori vite proprii și făcea cărașie în folosul proprietarului mare (I, 3), care se sprijinea pe țărănime pentru muncile sezoniere urgente (III, 15; IV, 6), cînd era silit să închirieze brațele de muncă necesare cu orice preț (*cogitque plures operas quantocumque pretio conducere* : III, 21).

Arendașul (*colonus*) plătea rentă în natură sau în bani (*pensio*), iar în caz de secetă și de recoltă proastă putea cere o ușurare sau amînare (*remissio*), care nu influența juridiceste situația debitorului. Relațiile dintre el și proprietar erau mai blînde decît cele dintre sclav și stăpîn, deoarece se bazau pe un contract liber consimțit, în care ambele părți apăreau în fața legii ca persoane cu drepturi depline și egale. Columella nu vedea altă ieșire din impasul crizei sclavagiste decît luarea în arendă a pămîntului de către țărani liberi, pe care îi socotea îndreptățiți să fie ajutați cu lemne de foc sau construcție și cu alte mici daruri (*lignis et caeteris parvis accessionibus*) numai să lucreze pămîntul bine și la timp. Autorul își îndemna cititorul să fie binevoitor cu arendașul și să-i ceară mai curînd muncă decît plată (*avarus opus exigat quam pensiones* : I, 7), ceea ce arată că aici se ascundea rana veacului, în carența mîinii de lucru și nu în setea de a scoate cît mai multe produse pentru vînzare, cu alte cuvinte, factorul principal al crizei era elementul uman din producție, adică sclavul. Privind prin prisma intereselor marilor proprietari, Columella adăuga că arendașii cei mai potriviți erau țărani localnici (*indigenae*), iar cei mai răi se vedeau arendașii din orașe (*urbani coloni*), care lucrau pămîntul cu ajutorul sclavilor și practica o economie distructivă (I, 70).

Există tendința de a evita contractările dese (*frequentem locationem fundi*) și de a reține în schimb pe moșie țărani și arendași statornici (*rusticos et eosdem assiduos colonos retineamus* : I, 7) care să se simtă oarecum ca pe pămîntul lor și să-și facă din servitutea gliei o deprindere. Seneca filozoful menționa „moșii cu cultivatori străini” (*alieno colono*

rura)¹, arendași care devastau ogoarele sau grădinile² și plugari mărunți ce se numărau cu mii (*adspice . . . quot milia colonorum arent*)³. În romanul lui Petronius se poate vedea în mod lămurit că în jurul gospodăriei cu sclavi a bogătașului Trimalchio mișuna o mare mulțime de cetățeni săraci (*pauperes*), care își aveau căsuțele lor proprii (*casulas nostras*) și își invitau în ele oaspeți din alte regiuni spre a-i ospăta cu piine, carne de pui și ouă⁴. Columella arăta că o moșie cu un stăpîn absent devenea falimentară și era mai bine să fie muncită de arendași liberi (*liberis colonis*) decît de sclavi, după sistemul obișnuit în *villa* romană, și-și sfătua citorii să arendeze ogoarele cu cereale (*frumentarium*) și să lucreze cu sclavii numai via și grădina cu pomi roditori (*vineas et arbustum*: I, 7). Aceste măsuri erau începutul drumului spre colonat și feudalism: proprietarii de sclavi își rețineau pentru ei culturile speciale cu produse căutate în comerț, adică vinul și uleiul comestibil, și arendau mai întîi locurile mlăștinoase și nesănătoase, iar în al doilea rînd ogoarele de cereale, care începeau să fie împinzite cu cultivatori mărunți. Criza orînduirii sclavagiste de la mijlocul secolului întîi al erei noastre era deci rezultatul unor contradicții interne și nu se datoră lipsei de sclavi ieftini proveniți din războaie. Istoricul O. V. Kudriavțev caracteriza în chipul următor destrămarea economiei cu sclavi: „Contradicția fundamentală consta în faptul că baza tehnică a orînduirii sclavagiste era conservatoare, iar sclavul nu avea nici un interes pentru muncă. Economia sclavagistă se putea dezvolta numai în lărgime, pe socoteala sporirii dimensiunilor gospodăriei (a suprafețelor de pămînt și a numărului sclavilor), dar o astfel de dezvoltare extensivă a producției avea limite cu totul restrînse, deoarece gospodăria sclavagistă rămînea rentabilă numai atît timp cît numărul sclavilor era limitat, altfel munca de supraveghere absorbea o parte însemnată a venitului, iar îngrămădirea peste măsură a sclavilor devenea o amenințare pentru însăși existența societății sclavagiste”⁵.

Fărîmițarea gospodăriei mari și înmulțirea colonilor aveau ca punct de plecare necesitatea imperioasă a cointeresării materiale a producătorilor direcți, iar procesul acesta era cu puțință pe timpul lui Columella pentru faptul că uneltele de producție erau mai bune ca în epoca precedentă și deci productivitatea muncii făcuse progrese. Autorul nostru amintea cu mîndrie uneltele perfecționate de lucrat via (IV, 25 și 29), arăta că teascurile de stors uleiul erau mai desăvîrșite ca pe timpul lui Cato și Varro (XII, 52), că uneltele de fier costau destul de ieftin și se puteau procura în cantitate suficientă (XI, 1), că în gospodărie se aflau instalate un cuptor de copt pîinea (*furnus*) și o moară (*pistrinum*) pentru îndeștarea nevoilor tuturor cultivatorilor, adică și a țărănilor din împrejurime (*quantum futurus numerus colonorum postulaverit*: I, 6). Pe alocuri începuse să se impună plugul pe

¹ Seneca, *Despre liniștea sufletească*, 8, 5.

² Idem, *Despre binefaceri*, 6, 4, 4 și 7, 5, 2.

³ Idem, *Scrisori către Lucilius*, 114, 26.

⁴ Petronius, 46, 1—2.

⁵ VDI, 1953, nr. 2, p. 41.

roate tras de patru sau șase boi¹, iar moara de apă, inventată cu un secol mai înainte, era pomenită de geograful Strabo² și descrisă în amănunțime de arhitectul Vitruvius³. Astfel criza incipientă destrăma sistemul vechi de relații sociale, însă nu putea împiedica dezvoltarea tehnicii și creșterea elementului nou al vieții sociale.

Gospodăria sclavagistă era legată cu exteriorul prin mii de fire, cu toate că ea manifesta tendința de a ajunge la autarhie; însă cu cât urmărirea mai stăruitor acest țel cu atât se depărta mai mult de dînsul. Chiar gospodăria de proporții colosale a lui Trimalchio, despre care Petronius spunea că „nu cumpăra nimic, ci producea totul în casă”⁴, era rezultatul activității comerciale și cămătărești, iar Trimalchio însuși aducea mărfuri tocmai din India și căuta cât mai mult să vîndă spre a putea cumpăra cele necesare⁵. Columella arăta că în gospodărie se puteau confecționa banițe de zece și trei *modii* (*decemmodiae et trimodiae*), stupi de albine (*alvearia*), panere (*sportae*) și coșuri (*corbes, fiscinae*), pari și haragi de vie (*pali et ridicae*), însă uneltele de metal (*ferramenta*), minerele (*manubia*), secerele (*falculae*), cleștele (*ungues ferrei*) și alte obiecte mai complicate se procurau de la meșterii din afara gospodăriei (*fabris concinnenda tradantur*: XII, 3), care de multe ori erau străini⁶, adică necetățeni (XI, 2; XII, 3; XII, 18), iar zidurile erau construite de muncitori cu ziua (IX, 1).

Proprietarul cumpăra pămînt (I, 4), sclavi, unelte, îmbrăcăminte și vindea în schimb produse viticole (I, 6; III, 2 și 21; XII, 13), ulei (XII, 52), fructe (X, 317), zarzavat (XI, 3), animale (IX, 1), pește (VIII, 17), ouă (VIII, 5), păsări (VII, 9), piei (VII, 4), lapte (VII, 8; XII, 13) etc. Intendentul gospodăriei (*villicus*) vizita piețele în zilele de țîrg, numite *nundinae*, și căuta să transforme produsele în bani, deoarece stăpînul din oraș avea nevoie să cumpere mărfuri de lux, să construiască clădiri fastuoase, să călătorească și să petreacă (I, 8; XI, 1). Circulația valorilor era ușurată de vecinătatea și de prezența șoselelor pietruite, deși tehnica transporturilor progresa încet, iar volumul produselor deplasate era relativ scăzut. Columella scotea în vileag avantajele drumurilor bune, care înlesneau accesul spre gospodărie, îngăduia exportul și importul produselor (*ad invehenda et exportanda utensilia; quae res frugibus conditis auget pretium et minuit impensas rerum invectorum*), ieftineau prețul căruțașilor închiriați și făceau cu puțință deplasarea sclavilor spre oraș și îndărăt (I, 3). Apropierea mării sau a unei ape navigabile înlesnea mult schimbul cu exteriorul, deoarece produsele se vindeau și se aduceau în locul lor mărfuri din afară (*nec procul a mari aut navigabili flumine, quo deportari fructus et per quod merces invehî possint*: I, 2). Prin opera sa, Columella căuta să întă-

¹ Plinius, *Istoria naturală*, XVIII, 172—173; Vergiliu, *Georgice*, I, 174: „*stivae, quae currus a tergo torqueat imos*”. Comentatorul Servius (din jurul anului 400) făcea următoarea observație (la *Georgice*, I, 174): „*Currus*” aulem dixit propter morem provinciae suae, in qua aratra habent rotas, quibus iuvantur”.

² XII, 556.

³ Vitruvius, *Despre arhitectură*, VI, 6 (9) și X, 5 (10).

⁴ Petronius, 38, 1: „*Nec est quod putes illum quicquam emere; omnia domi nascuntur*”.

⁵ *Ibidem*, 76, 3—9.

⁶ Seneca, *Scrisori către Lucilius*, 56, 4: „*fabrum inquilinum*”.

rească proprietatea sclavagistă din Italia, care era stinjenită de concurența provinciilor și amenințată direct de lipsa de interes a sclavilor pentru muncă sau de absentismul stăpînitorilor. Autorul constata cu amărăciune că pămînturile rămîneau în părăsire, iar proprietarii mari aduceau mărfuri de lux din Orient, cumpărînd vinuri alese din Grecia, Spania sau Gallia și cereale din Egipt sau Africa (I, pref.). Clasa stăpînitoare își irosea avutul în banchete sau pe îmbrăcăminte luxoasă (XII, pref.) și disprețuia munca manuală, iar camăta paraliza procesul de producție din agricultură (I, 7). Deși proprietatea mare sporise față de epoca precedentă, ea nu putuse antrena dezvoltarea gospodăriei mari, care suferea din ce în ce mai mult din următoarele motive: mijloacele de producție progresau încet, iar mijloacele bănești se concentrau cu greutate; cercul activității de producție rămînea încă îngust, iar îmbogățirea se făcea de obicei pe socoteala populațiilor cucerite sau prin comerț fraudulos și camătă¹; sclavul nu putea avea nici un interes pentru muncă, iar proprietarii mari se vedeau siliți să-și parceleze moșiile și să le arendeze țărănimii; clasa stăpînitoare nu contribuia la desfășurarea procesului de producție și sustrăgea o bună parte a avuției sociale, așa încît procesul de reproducție era frînat în mod continuu; în sfîrșit, circulația valorilor se făcea încet și cu primejdie, deoarece tehnica transporturilor era puțin dezvoltată, iar marea masă a populației nu avea putere de cumpărare.

Cartea lui Columella oglindea cu prisosință toate aceste contradicții și arăta că lupta sclavilor nu fusese zadarnică, deoarece relațiile de producție dintre proprietari și arendași erau fără îndoială mai blînde și mai prielnice producătorilor direcți decît fuseseră relațiile dintre stăpîni și sclavii legați în lanțuri.

СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО ПО КОЛУМЕЛЛА

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

Автор изучил труды Колумелла с целью извлечь поучения и сделать выводы общего характера в отношении крупного сельского хозяйства того времени, считаемого экономическим организмом. Такое сельское хозяйство не отождествлялось как экономическая единица с латифундией, оставаясь более скромных размеров. Оно поощряло интенсивную культуру, особенно виноградарство, посадку фруктовых деревьев и культуру пшеницы. Целью этого хозяйства было производить больше, чем того требовали нужды собственного потребления и продавать избыток производства, переводя полученные ценности на ходячую

¹ Karl Marx, *Capitalul*, Buc., 1953, vol. III, p. 324—325: „Capitalul comercial, atunci cînd e dominant, reprezintă deci pretutindeni un sistem de jaf, după cum, de altfel, dezvoltarea lui atît la popoarele comerciale din antichitate, cît și la cele din timpurile moderne este direct legată de prădăciuni, piraterie, răpire de sclavi și subjugare (în colonii); așa s-a petrecut în Cartagina, Roma, iar mai tîrziu la venetieni, portughezi, olandezi, etc.”.

монету. Таким образом, имея тенденцию перешагнуть стадию ограниченного домашнего хозяйства, оно являлось переходом к меновому хозяйству. Но прибавочный продукт, переведенный на ходячую монету, чаще использовался для других нужд, чем для нужд земледелия, так что процесс воспроизводства разворачивался в неблагоприятных условиях и приводил к застою. Кроме того, крупному сельскому хозяйству Италии мешала конкуренция провинций, отсутствие интереса рабов к труду и абсентеизм хозяев. Оно развивалось с трудом, так как средства производства были относительно слабо развиты, концентрация денежных средств происходила медленно, круг производственной деятельности был узок, а доминирующий класс присваивал большую часть социального имущества для своих нужд и показной роскоши. Эти обстоятельства тормозили развитие крупного сельского хозяйства и препятствовали его распространению. Еще со времен Колумеллы латифундии стали обрабатываться арендаторами из крестьян с помощью примитивных технических средств. Все это послужило началу перехода к колонату и феодализму. Такому положению способствовали низкий технический уровень того времени, слабые возможности транспорта и сбыта, предшествовавшие зарождению крупного сельского хозяйства и установлению надежного обмена товаров.

L'ÉCONOMIE AGRICOLE CHEZ COLUMELLE

RÉSUMÉ

L'auteur étudie l'œuvre de Columelle pour en détacher des enseignements et des conclusions d'ordre général en ce qui concerne la grande exploitation agricole de l'époque, envisagée comme un organisme économique. Cette exploitation, en tant qu'unité économique, ne s'est pas identifiée au *latifundium* ; elle a conservé des proportions relativement modestes, encourageant la culture intensive, surtout la viticulture, la culture des arbres fruitiers et celle du blé. Le but de cette exploitation était de dépasser par la production les besoins de la consommation et de vendre les produits en excès, afin de transformer les valeurs obtenues en monnaie courante. Elle avait, par conséquent, la tendance de dépasser le stade de l'économie domestique fermée et de s'encadrer dans l'économie d'échange. Mais le surproduit transformé en monnaie était souvent employé à d'autres besoins qu'à ceux de l'agriculture, de sorte que le processus de reproduction se déroulait dans des conditions défavorables et, finalement, stagnait. Par ailleurs, la grande exploitation agricole d'Italie était également entravée par la concurrence des provinces, l'indifférence des esclaves envers le travail et l'absentéisme des maîtres. Elle évoluait lentement, car les moyens de production étaient peu développés, les fortunes se concentraient avec difficulté, le cercle de l'activité productive était étroit et la classe possédante soutirait une grande partie du patrimoine social pour satisfaire

ses besoins de luxe et de parade. Toutes ces circonstances ont freiné le développement de la grande exploitation agricole et en ont empêché la diffusion. Dès l'époque de Columelle, les *latifundia* commençaient à être cultivés par des paysans fermiers, à l'aide de moyens techniques rudimentaires. C'étaient les signes avant-coureurs du colonat et du féodalisme. Le niveau de la technique du temps, ainsi que les possibilités très restreintes de transport et de vente n'ont pas permis l'essor ultérieur de la grande exploitation agricole, ni l'établissement d'une économie d'échange durable.
